

САЙИД АСФАНДИЁРХОН ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ.

“Ичан-Қалъа” давлат музей-қўриқхонаси

“Ҳукмдор ва шоир” бўлими

Катта илмий ходими: **Исраилова Раъно.**

Аннотация: Ушбу мақолада 1910 ва 1918 йилларда Хива хонлиги тахтида ўтирган Саййид Асфандиёрхоннинг ҳаёти ва фаолияти ёритилади.

Калит сўзлар: Муҳаммад Раҳимхон II, Асфандиёрхон, Фаррух, бегор, ислохот дастури, тилгирамхона, касалхона, шаҳзода Алексей, Нуруллабой саройи,

Асфандиёр ёшлигидан юввош, ҳалим бўлиб ўсади. Хива қозиси Муҳаммадсолих охунддан дин илмини ўрганиб, Иброҳим хожа тарбиясида камол топади. Яхши маълумот олган Асфандиёр Фаррух (гўзал, шод, қутлуғ) тахаллуси билан шеърлар ёзади. Отаси Муҳаммад Раҳимхон II ўғлининг бу тариқа фаросатли ақл эгаси бўлганидан севиниб, уни ўзига валиаҳд (тожу тахт меросхўри) этиб тайинлайди, рус подшоси ҳам буни маъқуллайди. Ферузшоҳ Асфандиёр ёшлигидан турли касбларни ўрганиши учун кенг йўл очиб қўйган. Отаси уни савдогарларга қўшиб қўйиши натижасида Самарқанд, Бухоро, Хирот, Кобул ва Россия шаҳарларига бориб келган. Заргарлик ҳунарини мукамал билган. Татар

Сайдашовлар билан яқиндан алоқада бўлиб, ўзгараётган замон маълумотлари билан танишиб борган.

Асфандиёрхон 1910 йилда отамерос тахтини эгаллаганидан сўнг амалдорларни аввалги ўринларида барқарор этди. Ислом хожа янги вазири акбар - улуғ вазир мансабига тайинланди. Ясовулбоши Қутлуғмуродбийнинг қарилигини ҳисобга олиб уни бу мансабдан озод қилдилар ва ўрнига хоннинг дўсти Шайхназарбой Матмурод ўғли ясовулбоши этиб тайинланди.

Асфандиёрхон хонлик даврини янгиликлардан бошлади. Унинг фармони билан хонлик аҳолиси қадимдан келаётган бегор (йилига ҳар киши давлат учун 12 кун бепул ишлаб бериши), 2,5 танга солиқ тўлаш, йилига 2 танга миқдорда сув солиғи тўлашдан озод қилинди. Яна солиқларнинг бир неча тури қисқартирилди. Хон: «Бу ишлар учун халқимиз беш вақт намозни қанда қилмасин ва мамлакатимиз равнақи учун дуо қилсинлар», - деди¹.

Асфандиёрхоннинг янги фармони кучга кириб, солиқлар бир мунча камайтирилган, ободончилик ишлари олиб борилган ўша йилнинг ўзида Ислом хўжа хонликда олиб борилиши зарур бўлган ислохотлар режасини ишлаб чиқди. Ислохот дастури 10 банддан иборат бўлиб, ўша вақт учун тараққийпарварлик мезонлари асосида ишлаб чиқарилади. Ифандиёрхон дастурни кўздан кечириб, 10 бандни ҳам тасдиқлаган.

Ислохот қуйидагилардан иборат эди:

1. Амалдорларга вазифа бермак тўғрисида.
2. Ернинг ва ер маунатининг(солиқ) тартиби.
3. Закот олмоқ тўғрисида.

¹ Комилжон Худойбергенов. “Хива хонлари шажараси”. Хива 1996 й. 83-бет.

4. Бозор маунати тўғрисида.
5. Ер суғоратурғон сув тўғрисида.
6. Йўлларни тузатмак ва тилгираф бино этмак тўғрисида.
7. Касал одамларга давойи этмак тўғрисида.
8. Вақф ерларини борламоқ тўғрисида.
9. Ўқув тўғрисида.
10. Хива хонининг даромади тўғрисида.

Ушбу ислохотларни ўтказилиши хонликда қатъий тартиб интизом ўрнатиш, давлат мулкани талон тарож қилмаслик, солиқ тўловчиларнинг уни ўзлаштириши, авваллари солиқ туфайли келиб чиқадиган исёнларнинг олдини олишга сабаб бўларди.

Асфандиёрхон Ичанқалъанинг шимолий томонидаги вайрона бўлиб ётган ерларни обод қилиб, уни Тоза Хивақ номи билан аташга фармон берди. Отажон девонга Дишанқалъанинг Урганч дарвозаси деб аталадиган орқа (шимолий) дарвозасини йиқдириб, ўрнига Қўша дарвоза қурдиришни буюрди. Яна шу дарвоза яқинида йўл устида бир тилгирамхона бино қилмоқни Отажон девонга, унинг шарқ томонида бир ғоят катта доруш-шифо қурдиришни Раҳимберганга буюрди. Асфандиёрхон халқим узоқ-яқинидан хабар олишни истаса, тилгирамхонадан фойдалансин, беморлар турк табибларига пул харж қилмай, янги касалхонада шифо топгайлар деб ният қилди².

Бир-бирига қаратиб, қўш қилиб қурилган почтахона ва хастахона чиройли кошинлар билан безатилди. Касалхона пештоқига ўзбек ва рус тилларида кўк кошин плиткаларига шундай сўзлар ёзилди: «Подшоҳи аъзам императури ҳазратларининг валиаҳдлари шаҳзода улуғ князь Алексей Никулаевич жаноб

² Комилжон Худойбергенов. “Хива хонлари тарихидан”. Урганч 2008 й. 167-бет.

олийнинг номларига Саййид Асфандиёрхоннинг тарафларидан Тоза Хивада бино этилган хастахона. 1331 йил ҳижрийда.

Хивинская больница имени наследника Алексея основанная его высочеством Сеидь Эсфендиарь Багадур ханомъ въ 1912 г.³»

Шаҳзода Алексейнинг номи Хивада қурилган касалхона пештоқиға ёзилишининг сабаби шундай деб гапиришади хивалик қариялар. 1910 йилда Асфандиёрхон, Ислом хожа ва бошқа аркони давлатлар Петербургга бож тўлаш учун боришади. Рус подшоси Николай II қабулида бўлган хиваликларнинг бу ташрифи шаҳзода Алексейнинг туғилган куни муносабати билан берилаётган зиёфатга тўғри келади. Шунда ақлли ва донишманд Ислом хожа хижолатдан чиқиш учун Николай II га: «Биз бундай байрамга келишимизни билмабмиз. Билганимизда муносиб совға олиб келардик. Орадаги йўл узок, агар бизда ҳам сиздагидек тилгирамхона бўлганда, бир-биримиз билан алоқамиз яхши бўлиб, бўлаётган воқеалардан бир- биримизни огоҳ қилиб турар эдик. Энди бизга рухсат этсангиз, шаҳзода Алексейнинг номига шаҳримизда бир катта касалхона қурдирсак. Токи унда даволанган киши шаҳзодага дуо қилиб, унинг ҳам соғайиб кетишини тиласалар», - деди. Асфандиёрхон ўзи ясаб, тилладан нақшлар қўйган бир қилични шаҳзода Алексейга совға қилади. У совгадан ниҳоятда шодланган шаҳзодани кўрган Николай II бож учун олиб борилган пулларни қайтариб олиб кетишларини ва унга Хивада тилгирамхона ва касалхона қуришларини буюради. Касалхонага бир эркак ва бир аёл рус дўхтирлари чақирилган эди. Улар келиб, шартнома асосида иш бошладилар⁴.

1911-1913 йилларда Нуруллабой саройи деб ном олган ниҳоятда чиройли меҳмонхона биносини қурдирди. Унинг қурилишига Ислом хожа раҳбарлик қилди. Меҳмонхона етти хонадан иборат бўлиб, европача шаклда қурилган.

³ Комилжон Худойбергенов. “Хоразм хонлари”. Тошкент 2019 й. 177-бет.

⁴ Қурбонбой Холиқов, Комилжон Худойбергенов. “Хоразм қўнғирот иноқлари шажараси”. Тошкент 2021 й. 254-бет.

Унинг архитектори А.М.Рооп деган рус фукаросини Ислом хожа Москва шаҳрининг ҳокими Н.И.Гучковнинг тавсияси билан Хивага олиб келган эди. Меҳмонхона паркет поллари, эшик ва деразаларини оқмачитлик (Хивадан 15 км жа- нуби-шарқдаги қишлоқ) немис усталар, ганч ўймакорлик ишларини маҳаллий усталар бажардилар. Ҳар хонасидаги Европадан келтирилган чинни печкаларни рус усталари қурдилар. Волгабўйидан чақиртирилган Мусо Сабанович Янгиўрозов хонликда биринчи марта электр лампочкасини шу ерда ёқди. Меҳмонхона битиши муносабати билан Комил Хоразмийнинг ўғли Муҳаммадрасул Мирзо бир таърих битган эди. Бу таърих мрамар тошга Худойберган муҳркан томонидан ўйиб ёзилган ва меҳмонхона ёзги эшиги устига ўрнатилган.

Асфандиёрхон 1918 йилда вафот қилади. У ўзи учун онасининг қабри ёнида бир қабр тайёрлатиб қўйган эди. Лекин унинг жасадини Дишанқалъанинг ичкарасида «Хоразмшоҳлар масжиди»- даги қабрга дафн қилишган. Сабаби, Хива шаҳрининг қадимдан келаётган бир одати бўлиб, унга асосан Ичанқалъага ундан ташқарида ўлган киши жасадини қўйишмаган. Шунинг учун ҳам Асфандиёрхон ўзи тайёрлатган жойга дафн қилинмаган. Асфандиёрхондан Темурғози тўра, Тохир ва Зухро, Саййид Муҳаммад тўра, Ўғилжонбика исмли фарзандлар дунёга келган, Темурғозий ва Тохир тўралар инқилобдан олдин вафот этишган. Саййид Муҳаммад тўрани 1938 йилда 25 ёшида «хоннинг ўғлисан» деб отиб ташлашган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Лаффасий. “Тазкираи шуаро” Урганч 1992 йил.
2. Давлатёр Раҳим, Шихназар Матрасул “Феруз” 2011 йил.
3. Абдурасулов А. Хива. Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
4. Комилжон Худойберганов. “Хива хонлари шажараси”. Хива 1996 й.
5. Комилжон Худойберганов. “Хива хонлари тарихидан”. Урганч 2008 й.
6. Комилжон Худойберганов. “Хоразм хонлари”. Тошкент 2019 й.

7. Қурбонбой Холиқов, Комилжон Худойбергандов. “Хоразм қўнғирот иноклари шажараси”. Тошкент 2021 й.